

«Як добре Ви знаєте Київ?»

(<https://moemisto.ua/kyiv/yak-dobre-vi-znaete-kiyiv-test-dlya-znavtsiv-stolitsi-28732.html>)

«Що ви знаєте про столицю України?»

(<http://fakty.ictv.ua/ua/lifestyle/20170527-1585618/>)

«Як добре ви знаєте українські традиції та звичаї?»

(<https://znaj.ua/tests/yak-dobre-vy-znayete-ukrayinski-tradyciyi-ta-zvyychayi>)

«Що ви знаєте про національний одяг?»

(<http://rivne1.tv/Info/?id=72576>)

«Як добре ви знаєте маленькі міста України?»

(<http://ua-travels.in.ua/2016/10/19/test-yak-dobre-vi-znavete-malenki-mista-ukraïni/>)

Таким чином, використання сучасних діагностувальних методик у виховному процесі загальноосвітніх шкіл може здійснюватися з метою вивчення тенденцій, реального стану формування національно-культурної ідентичності молодших підлітків з метою покращення виховання підростаючого покоління.

Література

1. Бех І. Д. Ідентифікація у вихованні та розвитку особистості / Іван Дмитрович Бех // Педагогіка і психологія. – 2013. – № 4 (81). – С. 42–49.
2. Журба К.О. Виховання патріотизму молодших підлітків у взаємодії сім'ї і школи: наук.-метод. посібн. / К. О. Журба // Класний керівник. – №11-12 (95-96). – 2011. – 63 с.
3. Назаренко Г. А. Методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу в сучасному навчально-виховному закладі: методичний посібник / [Г.А.Назаренко, К. І. Чорна та ін.; за заг. кер. Г.А.Назаренко]. – Черкаси: видавництво ЧОПОПП, 2011. – 133 с.
4. Філіпчук Г. Національна ідентичність: культурно-освітній вимір: Монографія / Григорій Філіпчук. – Чернівці: Друк Арт, 2016. – 304 с.
5. Шкільна І.М. Патріотичне виховання старших підлітків у позаурочній діяльності: наук.-метод. посібн. / І. М. Шкільна // Класний керівник. – № 13-14 (97-98). – 2011. – 47 с.

СУЧАСНА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ СФОРМОВАНOSTI НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Шкільна Ірина Миколаївна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання НАПН України

Пошук і збереження власної автентичності є актуальним не лише для України, а й для всіх націй і країн. Питання про становлення особистості, її ціннісну сферу, навички та ставлення до свого власного життя є життєво важливим. У цьому плані національно-культурна ідентичність є певною призмою, через яку проглядають чимало аспектів сучасного українського життя разом з проблеми нації й національного самовизначення.

Поняття „національно-культурна ідентичність” є складною категорією, що опирається на: історичну правду, історичну пам'ять, національні ідеали, національну гідність, національну самосвідомість, національні цінності та патріотизм. Усвідомлення особистістю власної належності та схожості до представників певної нації, а також відмінностей від представників інших націй є важливим чинником міжнаціональних відносин.

Зазначена проблема була ґрунтовно досліджена відомим психологом І. Бехом і висвітлена у статті „Ідентифікація у вихованні та розвитку особистості”, вчений вважає, що ідентичність – це внутрішній, суб'єктивний стан особистості, у якому виражається усвідомлення нею себе як своєї стійкості особистості, як самототожності, переживання постійно наявного Я, його збереження. Зазначив, що якраз переживання є

досить важливою характеристикою особи стосовно її ідентичності.

Національно-культурну ідентичність М. Козловець у своїй праці „Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації”, розглядає через належність особи до „народу”, який визнає за „націю”. При цьому виокремлює аспекти: людські переконання (сприйняття членами нації один одного як співвітчизників); спільне історичне минуле, сучасне й уявлення про спільне майбутнє; спільні дії, постійне проживання в одній країні та спільний національний характер [2,57–68].

Національно-культурна ідентичність передбачає формування у старших підлітків національного світогляду, національної культури, мови, національної ідеї, стійких моральних цінностей. Приналежність підлітка до певної культури, визначає його стиль життя.

Головним мотиваційним фактором життєдіяльності підлітка виступає його самоактуалізація. Прагнення до більш повного виявлення та розвитку своїх особистісних можливостей у підлітків виражається через ставлення до сфер самоактуалізації, спрямованості особистості до творчості, самостійності, в активності життєвої позиції, в їхньому ставленні до майбутнього. При цьому досить чітко простежується відмінність характеру і спрямованості самоактуалізації підлітків залежно від конкретно історичних умов функціонування суспільства і особливостей організації життєдіяльності цієї вікової групи.

У підлітковому віці формується духовно осмислений, рефлексивний патріотизм, який поєднує любов до свого народу, нації, Батьківщини з почуттям поваги до інших народів, своїх і чужих прав та свобод.

Виходячи з цього, національно-культурна ідентичність сьогодні є нагальною потребою і держави, якій необхідно, щоб усі діти стали національно свідомими громадянами, здатними забезпечити країні гідне місце в цивілізованому світі, і особистості, яка своєю активною любов'ю до Батьківщини прагне досягти взаємної любові від неї з метою створення умов для вільного саморозвитку і збереження індивідуальності; і суспільства, яке зацікавлене в тому, щоб саморозвиток особистості, становлення її патріотичної самосвідомості здійснювався на моральній основі.

Основними принципами формування національно-культурної ідентичності підлітків є:

- *гуманістичний принцип*, що полягає у визнанні людини найвищою цінністю, розумінні дитини, доброзичливому ставленні до неї, довірі, прийнятті дитини такою, якою вона є, зміні її поведінки через позитив;
- *індивідуальний принцип* утверджує унікальність і неповторність внутрішнього світу кожної дитини, визначає її Я-концепцію, інтереси, потреби у житті;
- *принцип неперервності* характеризує процес виховання як такий, що триває протягом усього життя людини;
- *принцип цілісності* консолідує зусилля усіх суб'єктів виховання в одну систему;
- *принцип наступності*, що забезпечує передачу із покоління в покоління досвіду засвоєння національних цінностей, які є базисом виховання і розвитку дитячої особистості;
- *принцип культуровідповідності*, за яким формування національно-культурної ідентичності здійснюється відповідно до культурних умов України;
- *принцип природовідповідності*, тобто формування національно-культурної ідентичності у дітей підліткового віку з урахуванням їх індивідуальних особливостей, темпераменту, якостей, нахилів, здібностей, вікових особливостей, природних умов, соціального оточення, народних традицій тощо;
- *принцип педагогічної компетентності*, що полягає у доцільному використанні педагогічних форм, методів, доборів змісту, педагогічній тактовності у процесі формування національно-культурної ідентичності;
- *принцип стимулювання* визначається вірою у сили і здібності дитини, її здатність досягти високих результатів, заохоченням до самоорганізації, самовиховання і самовдосконалення .

Дослідження стану сформованості національно-культурної ідентичності старших підлітків у позаурочній діяльності в теорії і практиці педагогічної науки здійснювалось на констатувальному етапі педагогічного експерименту.

Для аналізу і оцінки сформованості національно-культурної ідентичності старших підлітків у позакласній діяльності, ми визначили, якого саме прояву сформованості чекаємо від школярів на даному рівні вікового розвитку та їх особистого становлення. Для цього необхідно було розробити критерії та показники сформованості національно-культурної ідентичності старших підлітків. Дослідження вчених переконують, що правильно визначити і застосувати критерії сформованості національно-культурної ідентичності старших підлітків – це означає знайти дієвий засіб підвищення ефективності процесу формування у дітей старшого підліткового віку національно-культурної ідентичності. Тут ми вважаємо за доцільне керуватись нормативними документами, а також дослідженнями вчених у галузі вікової психології та педагогіки.

У якості базових моральних цінностей, що характеризують національно-культурну ідентичність особистості, рівень її сформованості, нами були визначені – СВОБОДА, ЛЮБОВ, ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, ГІДНІСТЬ, СПРАВЕДЛИВІСТЬ.

Для вивчення рівнів сформованості національно-культурної ідентичності старших підлітків у позакласній діяльності нами була складена програма методики дослідження. Зміст програми передбачав визначення експериментальної бази, добір форм та методів дослідження, визначення рівнів сформованості національно-культурної ідентичності старших підлітків у позакласній діяльності на основі встановлених критеріїв та показників. Дані завдання розв'язувались у ході констатувального етапу експерименту.

Отже, мета констатувального етапу експерименту дослідження – визначення рівнів сформованості національно-культурної ідентичності старших підлітків у позакласній діяльності, виявлення особливостей формування національно-культурної ідентичності старших підлітків у позакласній діяльності.

Завдання констатувального етапу експерименту:

- визначити критерії та показники сформованості національно-культурної ідентичності старших підлітків у позакласній діяльності;
- з'ясувати ступінь розуміння старшими підлітками поняття „національно-культурна ідентичність”;
- визначити рівні сформованості національно-культурної ідентичності старших підлітків у позакласній діяльності;
- експериментально перевірити ефективність діяльності вчителів з формування у старших підлітків національно-культурної ідентичності.

Оцінюючи результати виховної діяльності старших підлітків, слід виходити з пріоритетної спрямованості організації позакласної діяльності у дітей, що включає:

- **Когнітивний критерій** визначає усвідомлення ролі України й українців у світі, національну гордість і ціннісне ставлення до Батьківщини, рідної мови, розуміння особистістю своєї приналежності до українського народу, причетність до долі України та української національної культури, повага до державних атрибутів та традицій українського народу, знання моральних цінностей українського народу (свобода, любов, гідність, справедливість і відповідальність), свого родоводу, визнання ролі батьків у своєму житті, віра у майбутнє України;

- **Емоційно-ціннісний критерій** включає прояви любові до родини, рідного краю, Батьківщини, інтересу до історії і культурно-духовної спадщини українського народу, його традицій, звичаїв і моралі, повага до людей, які проживають і працюють в Україні, ідентифікація себе з українським народом та робота над собою, бажання прилучитися до моральних цінностей українського народу (свобода, любов, справедливість, відповідальність, гідність), а також відображає основні мотиви патріотизму у молодших підлітків (гуманістичні, егоїстичні, конформістські), які впливають на вибір стратегії поведінки, її саморегуляції поведінки, усвідомлення себе громадянином і патріотом України.;

- **Діяльнісний критерій** визначає прив'язаність і любов до рідного краю, використання української мови, повагу та толерантне ставлення до звичаїв, культури, традицій різних народів, що населяють Україну та визнання їх заслуги у розбудові України, готовність відстоювати інтереси України і протистояти антиукраїнській ідеології, зневажливому ставленню до національної української культури, сепаратистським настроям, брати активну участь у суспільно громадській і добродійній діяльності, готовність відстоювати свої права і свою громадянську позицію.

З метою виявлення сформованості знань старших підлітків про національно-культурну ідентичність, нами було використано ряд діагностичних методик. У ході діагностування, з метою отримання інформації про рівень знань та усвідомлення сутності моральної самосвідомості учнями 7–8-х класів, ми використовували методи анкетування, пілотажної бесіди, мозковий штурм, незакінчені речення, вправи, тести тощо. Адже, розмірковуючи над відповіддю, старших підлітків через самооцінку, самоусвідомлення, самопізнання, самовдосконалення, спонукали і стимулювали до глибокої внутрішньої роботи над собою.

Анкета для учнів 7–8-х класів

1. Що таке національно-культурна ідентичність особистості?
2. Чи вважаєш ти себе патріотом?
3. Що ти вкладаєш у поняття „гідність”?
4. Як ти розумієш відповідальність?
5. Що для тебе є свобода?
6. Яку людину ти можеш назвати справедливою?
7. Справедливість проявляється в...
8. Любов – це...?
9. Де ти можеш себе добре проявити?
10. Що це означає бути людиною для себе?

Анкета для учнів 7–8-х класів

7. Як ви розумієте поняття «свобода»?
8. Яка особистісна якість для вас є найважливішою?
9. Які якості людей викликають у вас відразу?
10. Яких якостей ви хотіли би позбутися?
11. Як ти розумієш поняття „самопізнання”.
12. Чим ти відрізняєтесь від однолітків?
13. Що на твою думку, означає бути відповідальним?
14. Яке має значення відповідальність у житті людини?
15. У чому проявляється відповідальність?
16. Чи доводилося тобі проявляти відповідальність і за яких обставин?
17. Справедливість це ...
18. Які додаткові моральні знання ти хотіла/в би отримати?

Анкета для учнів 7–8-х класів

1. На твій погляд:
Національна культура – це... _____
Відповідальність... _____
Любов до Батьківщин... _____
Національна ідея – це _____
Ідентичність... _____
2. Хвилює тебе майбутнє України, від кого залежить її доля?
3. Які вчинки викликають у тебе захоплення?
4. Що тобі хотілось би здійснити у своєму житті?
5. Що означає любити людей?
6. Чи можна любити людей і не любити себе?
7. Що означає любити себе?
8. Хто є твоїм ідеалом? Чому?

Старші підлітки з почуттям відповідальності, як структурного компонента національно-культурної ідентичності мають бути відповідальними як перед собою так і перед іншими. Щоб дізнатися про сформованість цих показників, використовуємо мозковий штурм „Що заважає людям поводитися відповідально?”

Мозковий штурм „Що заважає людям поводитися відповідально?”

Вчитель пропонує учням висловити свої думки про те, що заважає людям поводитися відповідально, і записує відповіді на дошці.

Після проведення мозкового штурму слід узагальнити відповіді учнів і дати (в разі потреби) подану нижче інформацію.

- Перешкоди на шляху до відповідальної поведінки.
- Бути с самим собою важко.
- Тільки егоїсти роблять те, що хочуть.
- Чому я маю визнавати заслуги інших.
- Мені соромно говорити те, що я думаю про себе.
- Якщо хтось відмовляє мені, це означає, що він мене не поважає.
- Важко оцінити себе самому.
- Зарозумілість так само шкодить стосункам, як і надмірна сором'язливість.
- Я не хотів би говорити про свої думки й почуття, бо не хочу турбувати інших своїми проблемами.

У ході констатуючого експерименту велика увага приділялась бесідам з проблем моральної поведінки, зокрема здійснення моральних вчинків. Під час таких бесід підлітки діляться своїми думками, почуттями, наводять приклади з власного життя, що давало можливість краще зрозуміти їх моральний світ.

Пілотажна бесіда з учнями 7–8-х класів

1. Як ти розумієш поняття «моральні цінності»?
2. Чому так важливо поважати себе?
3. Люди досягають більше, якщо вірять в себе.
4. Поважати себе означає залишатися собою за будь яких обставин.
5. Як ти ставишся до себе, так і ставитимуться до тебе й інші.
6. Поважати себе означає намагатися бути кращим, ніж ти є.
7. Поважати себе означає поважати інших.
8. Бути чесним із самим собою.
9. Бути справедливим – це...
10. Сходинки до самоповаги.
11. Наведи конкретні приклади прояву гуманності.
12. Я творець власного життя.
13. Чи завжди ти правдивий перед собою.
13. Як ти розумієш вислів «Свобода в поведінці».
14. Відповідальність – оберіг життя
15. „В світі немає нічого досконалішого, ніж людина,» поясніть слова арабського філософа Абдулла Сарацина.

Позитивний вплив на формування національно-культурної ідентичності старших підлітків мало виконання творчих завдань, різноманітних вправ, інтерв'ю. Працюючи над вправами, діти виконують багаторазові дії, тобто тренуються у застосуванні моральних принципів на практиці. Таким чином вони поглиблюють свої знання про моральні цінності та національні цінності, шліфують відповідні уміння і навички, розвивають критичне мислення і творчі здібності.

Творче завдання

1. Скласти маршрут подорожі „Запрошуємо до України”.
2. Презентація „Сто чудес України”.
3. Презентація „Видатні українці”.
4. Дай пораду своїм ровесникам.
5. Складіть пам'ятку «Як бути відповідальним».

6. Чому Сократ радив "Пізнати самого себе".
7. Дітям пропонується скласти розповідь про відому особистість, якою вони захоплюються.

Вправа „Мої позитивні якості”

Кожна людина має свої позитивні якості, які визначають успішне спілкування з іншими. Іноді людина навіть не усвідомлює того прекрасного, що в неї закладено. Якщо ви з'ясуєте це, то підвищите свій рівень самоповаги.

Спочатку пригадайте, що ви робите добре, чим пишаєтеся, згадайте свої успіхи в минулому. Запишіть: „Мої досягнення – це...”.

Тепер розділіться на пари. Кожен по черзі має розповісти про свої досягнення. Після цього поміркуйте з партнером над тим, які саме чесноти сприяли вашому досягненню успіху. Запишіть: „Мої найкращі якості – це...”.

Тепер кожен читає і називає свої позитивні якості, а потім вчитель запитує у всіх „Які ще чесноти ви можете назвати?”, „Що заважає використовувати свої позитивні якості тому чи іншому учневі”.

Вправа „Мені в собі не подобається...”

Учні пропонується закінчити речення: „Мені в собі не подобається...”

Після закінчення вправи запитання до учнів:

- Чи все з того, що ви написали, хотілося б змінити? Чому?
- Чи робив ти спроби працювати над собою?

А тепер заміни те, що не подобається, не бажане. Як на вашу думку, у реальному житті що необхідно зробити, щоб стати кращим?

Вправа „Чого бажаю я та чого очікують від мене інші”

У двох стовпчиках напишіть:

1. Що насправді я роблю та бажаю робити для розвитку та процвітання України.
2. Чого очікують від мене оточуючі.

Запитання до учнів:

Чи співпадають написи у двох стовпчиках?

Чому саме так відбувається?

Щоб ви бажали змінити?

Що для цього потрібно зробити?

Вправа „Застереження нащадкам”

Вчитель пропонує дітям об'єднатися у групи з 3-4-х учнів скласти і записати на ватмані «Застереження нащадкам». У застереженні діти повинні вказати чому і яким чином потрібно уникати екологічних катастроф, як Чорнобиль, бойових дій, як на Сході України, до яких наслідків це може призвести. На виконання завдання 10-12 хвилин. По закінченні кожна група знайомить присутніх з своїм проектом. Всі проекти діти обговорюють.

Практичне значення для старших підлітків у формуванні національно-культурної ідентичності мають тести. Метод тестування застосовується для стандартизованого виміру індивідуальних відмінностей та давав цінні дані для вивчення особистості і її потенціальних здібностей.

Тест „Рівень Вашої самооцінки”

Поставте собі бали в залежності від відповідей на кожне питання

Дуже часто - 4 бали, Часто - 3 бали, Іноколи - 2 бали, Рідко - 1 бали, Ніколи - 0 бали

- Я об'єктивно оцінюю власну поведінку.
- Мені б хотілося, щоб мої дії частіше схвалювали інші.
- Мені не вистачає впевненості у собі.
- Я боюся виглядати дурнем.
- Зовнішній вигляд інших кращий, аніж мій.
- Мені хочеться, щоб друзі мене підбадьорювали.
- Постійно почуваю свою відповідальність за роботу.
- Я переживаю за своє майбутнє.

- Багато хто до мене ставиться погано.
- Я проявляю менше ініціативи, ніж інші.
- Я переживаю за свій психічний стан.
- Я боюся виступати перед незнайомими людьми.
- Я часто роблю помилки.
- Я не вмію розмовляти як слід з людьми.
- Я занадто сором'язливий (а).
- Моє життя приносить небагато користі.
- Я не маю з ким поділитися своїми думками.
- Однокласники чекають від мене дуже багато.
- Однокласники не особливо визнають мої досягнення.
- Я відчуваю, що люди мене не розуміють.
- Я не відчуваю себе в безпеці.
- Я часто даремно хвилююся.
- Я відчуваю себе ніяково, коли заходжу до кімнати, де є дорослі.
- Я відчуваю, що люди говорять про мене за мою спиною.
- Я відчуваю свою скутість.
- Я впевнен (а), що люди майже все сприймають краще, ніж я.
- Мені здається, що зі мною може статися якась неприємність.
- Мене хвилює думка про те, як люди ставляться до мене.
- Як шкода, що я не така(ий) компанійська(ий).
- В суперечках я відстоюю свою правоту тільки тоді коли впевнена(ий).

Перевірте результати. Якщо Ви набрали:

Від 0 до 25 балів - Ви повністю впевнені в своїх діях.

Від 26 до 45 балів - У Вас середній рівень самооцінки.

Від 46 і вище - Ви володієте низьким рівнем самооцінки (переживаєте коли Вам роблять критичні зауваження, сумніваєтесь в правильності своїх дій).

Методика незакінченого речення.

Інструкція: „Допиши наведені нижче речення. Обов'язково аргументуй свою думку”.

Допишіть, будь ласка, речення:

Більше всього я ціную в людині...

Про себе я думаю, що я...

Мені здається, що мої товариші цінують мене за...

В собі я більше за все не розумію...

Кожна людина може захищати свою гідність у ...

Національна гідність це ...

Для того, щоб ми пишалися Україною потрібно ...

Мені подобається в школі ...

Мої близькі вважають мене...

На мою думку, більшість людей живуть для ...

Для мене важливо ...

Моє майбутнє пов'язане з ...

Я не уявляю життя без ...

Кожен у світі ...

Метод незакінчених речень „Батьківщина для мене...”

Батьківщина для мене...

Я люблю Україну, бо...

Справжній патріот...

Ми чекаємо змін у житті України...

Якби я був президентом, то...

Я для України...

Гра „Чарівний ярмарок”

Особливість цього ярмарку полягає в тому, що на ньому "продають" і "обмінюються" незвичайним "товаром" – людськими якостями.

Для проведення вправи необхідні аркуші паперу, на яких діти великими літерами записують слово "придбаю" і нижче – якості, які кожний учасник хотів би придбати. Аркуш діти тримають у руці, щоб усі інші бачили текст. Потім на маленьких аркушах паперу кожний учасник фіксує по одній якості, яку би він хотів "продати" або "обмінити" на "ярмарку".

Далі діти ходять по "ярмарку", приглядаються до "товарів", здійснюють "купівлю-продаж" або їх "обмін". Необхідна умова: якості не можна віддавати, не отримавши нічого взамін.

Вчитель постійно стимулює активність на "ярмарку". Гра припиняється тоді, коли "ярмарок" "роз'їжджається" або ж вчитель, який бере на себе роль директора, оголошує: "П'ять годин! Ярмарок закривається" і закінчує "торги".

Пошукова діяльність

1. Українські народні свята і звичаї в різних регіонах України.
2. Народні герої України у фольклорі.
3. Національна символіка у народному мистецтві.
4. Найдавніші писемні пам'ятки в Україні.
5. Жертви репресій і голодомору.

Теми творів-роздумів для учнів 7–8-класів

- „Наш дім – моя земля”;
- „На цій землі я народився”;
- „Українська перспектива європейської інтеграції”;
- „Щоб я зробив для України, якби мене обрали президентом”;
- „Мова чи суржик?”;
- „Чи існує український характер?”;
- „Патріотизм чи націоналізм?”;
- „Небо синє і сад зелений, мирне небо, край благословенний”;
- „Є щось святе в словах: мій рідний край”.

Аналіз результатів даних методик дозволив виявити рівні сформованості національно-культурної ідентичності старших підлітків, які будуть враховані на формувальному етапі експерименту. Рівні сформованості національно-культурної ідентичності старших підлітків такі: високий, середній, низький. Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшої розробки потребують виховні програми, методики та технології гуманістичного спрямування.

Література

1. Бех І. Д. Ідентифікація у вихованні та розвитку особистості / Іван Дмитрович Бех // Педагогіка і психологія. – 2013. – № 4 (81). – С. 42–49.
2. Журба К. О. Діагностика осмисленості життя учнями основної і старшої школи в процесі виховання смисложиттєвих цінностей // Гірська школа українських Карпат. – №15. – 2016. – С.113–118.
3. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: моногр. / М. А. Козловець. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
4. Філіпчук Г. Національна ідентичність: культурно-освітній вимір: Монографія / Григорій Філіпчук. – Чернівці: Друк Арт, 2016. – 304 с.
5. Шкільна І. М. Формування національно-культурної ідентичності у старших підлітків: теоретичний аспект/ І.М.Шкільна // Матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України (за 2016 р.) («Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал»)/ [За ред. І.Д.Беха, Ж.В.Петрочко].- Івано-Франківськ:НАІР, 2017.-Вип.5. – С. 296–301.